

Актуальні питання навчання

УДК 377.5:355

М.О. Балабай

*Республіканський навчальний заклад «Кримський гуманітарний університет»,
Автономна республіка Крим, Ялта*

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ РОБОТИ В КАДЕТСЬКИХ КОРПУСАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, СТВОРЕНИХ НА ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ В СЕРЕДИНІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті висвітлюється організація навчальної роботи в кадетських корпусах Російської імперії, створених на територіях Українських губерній на різних етапах їх існування, аналізуються керівні документи, програми, форми і методи викладання різних предметів.

Ключові слова: кадетський корпус, навчальний процес, викладачі, предмети.

Вступ

Постановка проблеми. Розвиток суспільства і зміни у відносинах між людьми завжди знаходили своє відображення в практиці освіти, навчання і виховання підростаючих поколінь, у меті та завданнях школи, в педагогічних теоріях і системах. Освіта, навчання і виховання – процеси соціальні, історично обумовлені, в них завжди відображаються цілі та інтереси панівних класів суспільства, а також їх політичних партій. Щоб правильно зрозуміти закономірності цих процесів, необхідно знати історію розвитку освіти, виховання, школи та педагогічних теорій від найдавніших часів до наших днів.

Вивчення позитивного досвіду організації навчальної роботи в кадетських корпусах Російської імперії, створених на територіях українських губерній в період с середини ХІХ до початку ХХ століття, аналіз педагогічних умов, склад програм, підручників, форм, методів і методик викладання і навчання має велике значення, тому, що знання минулого необхідне для якісного керівництва педагогічним процесом в сучасній військовій школі.

Мета статті – вивчення та узагальнення навчальної роботи в кадетських корпусах, як перших навчально-виховних закладах військового профілю на територіях Українських губерній Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Існує низка історико-педагогічних досліджень, в яких різнобічно вивчається історія становлення військової освіти (М.І. Алпатов, О.Ф. Бахвалов, О.В. Белеєв, С.В. Волков, В.О. Земцов, Е.В. Климашкін, О.М. Ключенко, В.М. Коровін, В.О. Свиридов, Г.В. Стоян, С.В. Богданов, С.Д. Гамідова, В.В. Дулін, О.І. Земляной, Ю.В. Кожухов, А.Б. Кривицький, О.М. Луговая, О.О. Михайлов, М.М. Плєскачє-

ва, О.О. Попов, О.М. Плєхов, О.В. Рижов, Л.М. Спірін, А.Г. Тартаковський, І.О. Уваров, Е.М. Філіппов та інші). В той же час, не зважаючи на велику кількість дисертаційних та монографічних досліджень, деякі аспекти розвитку військової освіти в Україні розкриті не достатньо.

Основний матеріал

Організація навчально-виховного процесу – це система заходів, які охоплюють розподіл навчального навантаження між кафедрами закладу освіти, підбір викладачів, створення розкладу занять, консультацій, видів поточного та підсумкового контролю, державної атестації. Організація навчального процесу забезпечується навчальними підрозділами закладу освіти [1].

В середині ХІХ століття, в кадетських корпусах, розташованих в Україні склалась складна єдина своєрідна система навчання учнів, яка дозволила готувати молоде покоління до професійного служіння Вітчизні як на цивільній так і на військовій ниві.

В 1835 році полковник Ростовцев очолив штаб військово-навчальних закладів. Він розпочав поліпшення навчально-виховного процесу в кадетських корпусах, справедливо розсудивши, що в першу чергу потрібен сильний викладацький склад. За його пропозицією, для залучення у військово-навчальні заклади найбільш підготовлених офіцерів і викладачів, оклади стали прирівнюватися до високих в ті часи окладів артилерійських офіцерів. Щоб підняти престиж служби у вузах, туди стали запрошувати офіцерів та генералів з гвардійських частин. Були введені вищі оклади і для цивільних викладачів. Викладацька робота стала вважатися державною службою, і відповідно всім викладачам присвоювалися так звані «класные чины».

Були розроблені і спеціальні правила нагородження викладачів орденами. У систему військово-навчальних закладів залучалися університетські професори і викладачі, які або поєднували свою основну роботу з діяльністю в кадетських корпусах, або повністю переходили у військово-навчальні заклади.

Так, директор Київського кадетського корпусу полковник лейб-гвардії Фінляндського полку А. фон Вольский залучив до праці у своєму закладі найкращих тогочасних викладачів і вихователів. Уже тоді серед них було двоє професорів: Борель і Старовський [2].

Полковник П.М. Юшенов очолив в 1871 році Київську військову гімназію. Не зважаючи на витрати, зумів залучити в свій військово-учбовий заклад кращих педагогів України – відомих свого часу викладачів: А.В. Клосовського, Ю.Ю. Цветковського, І.В. Слешинського, В.Л. Беренштама, І.П. Житецького. Про П.Г. Житецького, А.А. Ігнат'єв, випускник Київського кадетського корпусу, писав: «Житецький був людиною великих знань і розуму, упевненою в своїй перевазі над оточуючими. Це дозволяло йому нехтувати і власною зовнішністю, і мішурним блиском чиновницького світу. Він познайомив нас з нехитрими лицарями поем Жуковського, з героями «Мертвих душ», зі світом Пушкіна і Тургенєва. Він прищепив нам вміння відокремлювати головне від другорядного, методично зіставляти позитивні і негативні риси [3].

Серед викладачів Полтавського кадетського корпусу було багато громадських діячів, науковців і представників культури. Зокрема, у 1865-1885 рр. директором гімназії, а потім і корпусу був вчений, математик, автор наукових праць і підручників з арифметики, геометрії, тригонометрії і педагогіки Ф.І. Симашко (1818 – 1892); викладачами російської мови – перший редактор неофіційної частини «Полтавских губернских ведомостей», автор «Памятной книжки Полтавской губернии за 1865 год» П.І. Бодянский (1809 – 1867), автор книги «Полтавская епархия в её прошлом и настоящем» П.А. Грановський (1871 – 1913); викладачем історії у 1846 – 1864 працював український громадський і культурний діяч, педагог Д.П. Пильчиков (1821 – 1893). У 1874 – 1919 рр. викладачем історії був український історик – архівіст І.Ф. Павловський (1851 – 1922). У 1903 – 1917 рр. він працював секретарем Полтавської вченої архівної комісії. У 1848 – 1885 рр. малювання викладав художник-портретист І.К. Зайцев (1805 – 1890), автор творів, тематично пов'язаних з Полтавою, окремі роботи якого і зараз зберігаються в Полтавському художньому музеї [4].

З 1875 по 1907 рік викладав малювання відомий художник, випускник Петербурзької Академії художеств статський радник В.А. Волков. Танцям в

1906 році кадет навчав артист Імператорських театрів В.К. Тарасов.

Для викладання окремих предметів запрошувались викладачі Полтавської духовної семінарії, інституту благородних дівчат, реального училища і Харківського технічного інституту. В кадетському корпусі працювали талановиті викладачі, віданні своїй улюбленій справі.

Великий Князь Костянтин Костянтинович у 1900 році очолив Головне управління військово-навчальних закладів. Він часто бував в Петровсько-Полтавському та Сумському кадетських корпусах. Він особисто був на іспитах і також сам складав білети і перевіряв екзаменаційні роботи випускників. [5].

В 1888/89 навчальному році з кадетами Київського кадетського корпусу проводили заняття викладачі Київського, Санкт-Петербурзького, Московського, Дерптського університетів, Санкт-Петербурзької духовної академії в ранзі кандидатів наук. У корпусі також викладали: В. Дуссал (викладач французької мови з ліцею Бонапарта в Парижі), І. Радошевич (учитель малювання з Берлінської академії мистецтва), С. Ланчевський (з Варшавського танцювального училища) та інші [6]. Великим авторитетом у кадетів користувались найкращі тогочасні педагоги Києва. Відомий художник, ілюстратор творів М. Гоголя, О. Агін викладав малювання [7].

Систему навчання та організацію навчального процесу ми можемо проаналізувати за програмами, положенням, «Загальним Настановам», по методичній роботі, що регламентували проведення навчальної та виховної роботи.

«Наставление для образования воспитанников военно-учебных заведений», яке було затверджено 24 грудня 1848 р., визначило головне завдання кадетських корпусів: «Християнин, вернопопданный, русский, добрый сын, надежный товарищ, скромный и образованный юноша, исполнительный, терпеливый и расторопный офицер, – вот качества, с которыми воспитанник военно-учебных заведений должен переходить со школьной скамьи в ряды Императорской империи, с чистым желанием отблагодарить Государя за Его благодеяния честною службою, честною жизнью и честною смертью» [8].

Повний курс кадетських корпусів того періоду був розрахований на 8 років: 2 класи підготовчих, 4 загальних і 2 спеціальних. Перелік і обсяг викладання навчальних предметів як у Київському кадетському так і в Петровсько-Полтавському корпусах були достатніми, щоб випускники могли продовжити військову освіту або службу в армії. Наприклад, у 1861 р. на підготовчих курсах викладали: Закон Божий, російську, німецьку й французьку мови, арифметику, каліграфію і малювання; на курсах загальних: Закон Божий, російську, німецьку й фра-

нцузьку мови, арифметику та тригонометрію, математику, географію всесвітню і Росії, фізику, ботаніку, зоологію, ситуаційне креслення, малювання й каліграфію, топографію і топографічне креслення; на курсах спеціальних: Закон Божий, російську, німецьку й французьку мови, історію, законодавство, статистику, математику, хімію, топографічне креслення, фортифікацію, артилерію, тактику, військову історію, артилерійське креслення [9].

По кожному предмету були вироблені особливі програми. У 1849 році для кадетських корпусів були видані перші підручники, засновані бібліотеки і навіть заснований особливий «Журнал для читання вихованцям військово-учебних заведень». Були розроблені програми іспитів для всіх учбових закладів.

У всіх кадетських корпусах обов'язково вводилися заняття гімнастикою, фехтуванням і танцями, а в деяких корпусах – верховій їзді. Начальству корпусів було наказано заохочувати заняття вихованців музикою, співом та живописом [10].

В усіх класах займалися стройовою підготовкою, а в спеціальних ті, хто готувався служити в артилерійських чи інженерних частинах, вивчали диференціальні та інтегральні обчислення, основи механіки й гідравліки, розширені курси фізики та хімії, фортифікацію.

Для контролю за процесом виховання і для «єдиного дійства всіх наставників» у військово-навчальних закладах організовувалися виховні комітети, в які, окрім командування корпусів, входили викладачі і молодші офіцери.

Для оцінки «нравственного достоинства», а також успіхів в навчанні і дисципліні у всіх військово-навчальних закладах вводилася єдина 12-бальна система, яка і характеризувала знання кадетів та їхню поведінку.

Це була зручна система, що надавала можливість досить точно оцінювати знання учнів [12].

Після Кримської війни розпочалася реформа військово-навчальних закладів. Систему загальноосвітніх закладів військового відомства під назвою військових гімназій вирішено було погоджувати з вимогами педагогіки того часу як з виховної, так навчальної роботи. Виховні посади займали як військові, так і цивільні особи, що мали відповідну освіту.

У серпні 1863 р. були видані Положення і штати Головного управління військово-навчальних закладів. У 1864 р. замість «Журнала для вихованців військово-учебних заведень», який виходив з 1836 р., став видаватися інший щомісячний журнал під назвою «Педагогический сборник», який проіснував до жовтня 1917 р.

У 1869 р. вийшли «Положення о Военно-учебных заведениях», а в 1871 р. відбулося друге їх

видання, під назвою: «Постановления о Военно-учебных заведениях», що містили в собі, крім того, детальні штати, табелі, описи форм обмундирування і навчальні програми, з розподілом уроків для кожного виду занять [13].

Організація навчального процесу в військових гімназіях будувалася згідно з детальним планом їх курсу, який був виданий в 1865 р. За період з 1866 по 1870 рр., в спеціальних комісіях при Головному управлінні військово-навчальних закладів поступово вироблялися детальні вказівки відносно обсягу, методів викладання і розподілу по класах всіх предметів курсу, для якого тоді ж була складена повна програма. Ця програма розподілялась на 6 класів, з річним курсом у кожному з них, причому у трьох молодших класах вона була елементарною. Головна увага приділялася зміцненню здоров'я вихованців.

У 1870 р. курс військових гімназій був розширений в цілях більш правильного розподілу навчальних предметів між навчальними закладами та військовими училищами. Внаслідок цього, з початку 1873/74 навчального року усім військовим гімназіям був присвоєний загальноосвітній реальний курс [14].

Учебний курс в військових гімназіях тривав спочатку в 6, а потім в 7 років. Щонеділі відводилося 18 годин на Закон божий (заучувалися молитви, історія церкви і православного богослужіння); на російську мову і словесність відводилося 33 години в тиждень, на французьку мову – 28 годин, на німецьку – 26 годин. У розподілі щотижневих уроків 42 години відводилося на математику (арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія), 13 годин – на історію: загальну і вітчизняну (історія древньої Греції і Риму, історія Середніх століть і нова – до утворення США; вітчизняна історія від формування Російської держави до так званого третього розділу Польщі). На географію відводилося 11 годин, за які потрібно було освоїти географію Російської імперії, загальний огляд частин світу і окремо – держави Європи. Курс природної історії планувався на 10 годин в тиждень і повинен був дати вихованцям уявлення про ботаніку, зоологію і анатомію. На фізику виділялося 10 годин, за які треба було познайомити вихованців з основними фізичними і хімічними явищами, дати уявлення про магнетизм, гальваніку, електрику, світло, рух, рівновагу тіл, про звук і теплоту. Був і такий предмет, як космографія, яка включала елементи фізичної і математичної географії і вивчалася спільно з фізикою. 7 годин на тиждень відводили на чистописання, під час уроків гімназисти повинні були освоїти «лист чітким і збіглим почерком по-російськи, по-французьки» і 12 годин планувалося на малювання. [15].

Найбільшу увагу директор Київського кадетського корпусу П.Н. Юшенов приділяв викладанню

іноземних мов. «Сам он в совершенстве владел тремя иностранными языками и ежедневно лично занимался с отстающими у себя на квартире. Во время болезни преподавателей директор их замещал, особенно по математике, географии, физики. Днем и ночью по несколько раз обходил Юшенов помещения воспитанников, беседуя, шутя с малышами, давая советы юношам, просиживая иногда часы в лазарете возле больного» [16].

Серйозне відношення директора до організації учбового процесу незабаром мало свої результати: Київська військова гімназія, разом з Псковською, стала займати перші місця у військових училищах [17].

Внаслідок перейменування військових гімназій у кадетські корпуси було прийнято рішення зберегти встановлений в цих закладах загальноосвітній навчальний курс та загальні основи виховання, урівняти їх у коштах утримання та привести їх внутрішнє життя у такий стан, який цілком би відповідав цілі закладу підготовчих військово-навчальних закладів [18].

Для розробки проекту нової учбової програми для кадетських корпусів при Головному управлінні військово-навчальних закладів в 1886 році була створена комісія з директорів та інспекторів класів, якій ставилося завдання уважно переглянути учбові програми військових гімназій 1882 року і скоротити їх, щоб «облегчить обременение учащихся умственной работой». Результатом роботи комісії було те, що основними учбовими предметами в кадетських корпусах слід рахувати Закон божий, математику, російську та іноземні мови. У старших класах більшу увагу необхідно приділяти повторенню пройденого матеріалу [19].

Окрім щоденних учбових занять, з кадетами необхідно було організувати позакласні уроки зі стройової підготовки, гімнастики, фехтування, плавання, музики і танців. Зокрема, стройову підготовку з ними проводили офіцери – вихователі під загальним керівництвом командирів рот [20].

В Одеському Великому князя Костянтина Костянтиновича корпусі як і в інших корпусах навчальну частину очолював інспектор класів, якому допомагав помічник, діловод та архіваріус (він же бібліотекар фундаментальної бібліотеки). Навчальна частина складала учбові плани в рамках програм, розклад уроків, завідувала постачанням підручників на навчальними посібниками, відповідала за набір викладачів та вела спостереження за учбовим процесом та методами викладання кожного окремого викладача. Інспектор класів майже кожного дня відвідував уроки в різних відділеннях [21].

Велика увага в Київському кадетському корпусі приділялась вивченню математики. Коли директором корпусу був генерал-майор М.Попруженко (з

1897 р.), охочим кадетам 7-го класу, які мали з математики не менш як 8 балів, що вважалося високою оцінкою, після вечірніх занять сам директор викладав основи вищої математики. Наскільки ґрунтовно було поставлене навчання в корпусі, свідчить те, що, ті кадети-киїани, які мали невисокий бал перебували у військові училища, потрапляли в кінець списку успішності, але вже до Різдва були, в першій десятці, а на старшому курсі лише десятки кадеткиїани лишалися без португейських чи фельдфебельських нашивок. Ті кадети, які після випуску мали високий середній бал могли обирати кращі вакансії, з урядністю згадуючи корпус, що так добре підготував їх і навчив працювати [22].

Особлива увага в Одеському кадетському корпусі приділялась математиці, фізиці, механіці, хімії, російської словесності та мовам. Корпусна обсерваторія була забезпечена другим по силі телескопом в Одесі. Викладач космографії підполковник Чистосердов по черзі водив відділення 7 класу до обсерваторії, де кадети могли спостерігати через телескоп усі фази світил та тут же отримувати від викладача пояснення. На даху будинку був обладнаний метеорологічний майданчик з усіма необхідними приладами. Цим майданчиком завідував спеціально призначений кадет 7-го класу, який і вів запис усіх метеорологічних даних під наглядом підполковника Чистосердова [23].

У системі військової підготовки кадетів на велику роль відігравали літні табори. Київський табір з дерев'яними бараками був у Кадетському гаї. Муштрова рота (старші класи) після іспитів перебувала там 6 тижнів.

Заняття в таборі поділялися на практичні і теоретичні. До практичних занять відносились: муштрове навчання; гарнізонна й польова служба (виключені з програми в 1888 р.); військові прогулянки; стрільба дробинками; визначення відстаней на око; гімнастика й фехтування; плавання; польова топографічна робота. Теоретичні заняття полягали в ознайомленні зі знаннями, обов'язковими для кожного рядового; даними про гарнізонну й польову службу (виключені з програми в 1888 р.); опануванні топографічним кресленням. Готувати кадетів до пере іспитів запрошували репетитора. Побут у таборі наближався до побуту військових таборів. Кадети несли вартову службу, самі будували укріплення. Стріляли з карабінів «сколлер» [24].

Висновки

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що кадетські корпуси Російської імперії, створені на територіях Українських губерній, як навчально-виховні заклади військового профілю, представляли собою унікальне явище. В них отримали освіту численні славетні полководці та державні діячі. Висо-

ких результатів в навчальній та виховній діяльності корпусів досягли завдяки професійній та ефективній роботі виховного та педагогічного складу. Історичний аналіз показав, що кадетські корпуси, як навчально-виховні заклади військового профілю, створені для підготовки офіцерських кадрів, за весь час своєї діяльності накопичили значний педагогічний та виховний досвід, який являється актуальним та значущим в сучасних умовах розвитку подібних навчальних закладів в Україні.

Список літератури

1. Вікіпедія «Вільна енциклопедія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
2. ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 18.
3. Ігнат'єв А.А. П'ятдесят років в строю / А.А. Ігнат'єв. – М., 1986. – С. 31.
4. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С. 758-759.
5. Петровський Полтавський кадетський корпус [Електронний ресурс] / За ред. О. Безверхнього. – Режим доступу до ресурсу: www.Podorozh.info/?view=pblskol=606.
6. ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 18.
7. Кадетское братство. – К., 2004. – С. 353.
8. Галушко Ю. Исторический справочник «Школа российского офицерства» / Ю. Галушко, А. Колесников. – М.: Информационно – издательское агентство «Русский мир», 1993. – С. 66–68.
9. ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 18.
10. Галушко Ю. Исторический справочник «Школа российского офицерства» / Ю. Галушко, А. Колесников. – М.: Информационно – издательское агентство «Русский мир», 1993. – С. 68-69.
11. Свод военных постановлений, изданий в 1869 г. с приложением штатов, табелей. – СПб., 1871. – С. 18.
12. Воробьева А. Кадетские корпуса в России / А. Воробьева, О. Пархаев. – М.: Астрель, 2003. – С. 18.
13. Завадский Н.П. Владимирский Киевский кадетский корпус / Н.П. Завадский. – С. 66.
14. Галушко Ю. Исторический справочник «Школа российского офицерства» / Ю. Галушко, А. Колесников. – М.: Информационно – издательское агентство «Русский мир», 1993. – С. 64.
15. Галушко Ю. Исторический справочник «Школа российского офицерства» / Ю. Галушко, А. Колесников. – М.: Информационно – издательское агентство «Русский мир», 1993. – С. 64.
16. Галушко Ю. Исторический справочник «Школа российского офицерства» / Ю. Галушко, А. Колесников. – М.: Информационно – издательское агентство «Русский мир», 1993. – С. 64.
17. Галушко Ю. Исторический справочник «Школа российского офицерства» / Ю. Галушко, А. Колесников. – М.: Информационно – издательское агентство «Русский мир», 1993. – С. 75.
18. Галушко Ю. Исторический справочник «Школа российского офицерства» / Ю. Галушко, А. Колесников. – М.: Информационно – издательское агентство «Русский мир», 1993. – С. 90-81.
19. Воробьева А. Кадетские корпуса в России / А. Воробьева, О. Пархаев. – М.: Астрель, 2003. – С. 19.
20. Галушко Ю. Школа російських офіцерів. Історичний довідник. / Ю. Галушко, А. Колесников. – М.: Русский мир, 1993. – 101 с.
20. Приказ Военного Министра по военно-учебным заведениям № 40, 1889 р.
21. Кагоровский В.. Сан-Франциско – Калифорния. 1965 г. Одесский кадетский корпус (1899-1915). Одесский Великого князя Константина Константиновича кадетский корпус.
22. Дубінський В. Володимирський кадетський корпус / В. Дубінський, Г. Аустрін // Народна армія. – 2000. – 26 лют. – С. 6.
23. Кагоровский В.. Сан-Франциско – Калифорния. 1965 г. Одесский Великого князя Константина Константиновича кадетский корпус (1899-1924).
24. ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1784. – Арк. 52.

Надійшла до редколегії 1.03.2012

Рецензент: канд. техн. наук, доцент В.Ф. Третяк, Харківський університет Повітряних Сил ім. І. Кожедуба, Харків.

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОЙ РАБОТЫ В КАДЕТСКИХ КОРПУСАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ, СОЗДАНЫХ НА ТЕРРИТОРИЯХ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ В СЕРЕДИНЕ XIX В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Н.А. Балабай

В статье освещается организация учебной работы в кадетских корпусах Российской империи, созданных на территориях Украинских губерний на разных этапах их существования, анализируются руководящие документы, программы, формы и методы преподавания разных предметов.

Ключевые слова: кадетский корпус, учебный процесс, преподаватели, предметы.

ORGANIZATION OF EDUCATIONAL WORK IS IN THE CADET CORPS OF THE RUSSIAN EMPIRE, UKRAINIAN PROVINCES CREATED ON TERRITORIES IN THE MIDDLE XIX AT THE BEGINNING OF XX AGE

M.O. Balabay

In the article organization of educational work lights up in the cadet corps of the Russian empire of the Ukrainian provinces created on territories on the different stages of their existence, the leading documents, programs, forms of methods of teaching of different objects are analysed.

Keywords: cadet corps, educational process, teachers, objects.